

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Автор досліджує зміст змагальності та її прояв у різних виробництвах цивільного процесу. На думку автора, змагальність – не форма цивільного судочинства, а один з його початків. Змагальність – це передбачена законом можливість сторін проявляти ініціативу в захисті своїх інтересів і переконанні суду в законності й обґрунтованості своїх вимог або заперечень.

Ключові слова: змагальність, принцип змагальності.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 10 ЦПК, змагальність визначається через призму рівності сторін у їхніх правах щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості, обов'язків сторін щодо доведення тих обставин, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень, та повноважень суду у сприянні всебічному і повному з'ясуванні обставин справи. У доктрині цивільного процесуального права висловлені різні думки щодо прояву та дії принципу змагальності. Одні дослідники вважають, що змагальним є весь цивільний процес, інші бачать ознаки змагальності лише в позовному й апеляційному провадженнях. З метою усунення такої неоднозначності в наукових підходах потрібно встановити зміст змагальності як принципу цивільного процесуального права та з'ясувати, чи є змагальність формою цивільного судочинства, чи його засадою.

Ступінь наукової розробки проблеми. Принцип змагальності у цивільному процесуальному праві неодноразово привертав увагу науковців. При підготовці цієї статті враховано результати сучасних процесуальних досліджень, викладені у працях українських і зарубіжних учених О. Воронова, О. Грабовської, Т. Лежневої, С. Луніна, Ю. Неклеси та інших.

Мета дослідження – визначення змісту принципу змагальності та встановлення його дії у різних провадженнях цивільного судочинства України.

Виклад основного матеріалу. Змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості в Конституції України визначена як одна з основних засад судочинства. Конституційно закріплене положення конкретизується й отримує свій розвиток у процесуальному законодавстві.

Виходячи з норми ст. 10 ЦПК, у першу чергу зміст змагальності складають права сторін у доказовій діяльності, органічно поєднані з принципом рівності всіх учасників перед законом і судом. Рівність сторін утілює матеріальні передумови забезпечення рівних можливостей

для участі сторін у судочинстві, а змагальність у першу чергу є формою реалізації цих можливостей, свого роду процесуальним механізмом досягнення цілей і виконання завдань судочинства [1, с. 37]. Даючи сторонам рівні права у доведенні перед судом переконливості своїх доказів, законодавець тлумачить змагальність досить широко: як відзначає О. Ф. Воронов, це не лише змагання сторін у поданні та дослідженні доказів, а й змагання у вигляді обміну думками в іншій формі щодо багатьох питань, які можуть виникнути під час судового розгляду справи: про підсудність справи, пропущення строку позовної давності, норму матеріального права, що підлягає застосуванню [2, с. 360].

Другим елементом змагальності є обов'язок сторін щодо доведення тих обставин, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень. Цей обов'язок не можна розглядати в традиційному розумінні, як такий, невиконання якого тягне застосування певних санкцій. Негативні наслідки невиконання обов'язку доказування відповідних обставин настають у вигляді відмови у задоволенні недоведеної позовної вимоги, відхилення не підкріпленого доказами заперечення.

Третій елемент змагальності – сприяння суду в усебічному і повному з'ясуванні обставин справи. Роль суду в змагальності оцінюється у правознавстві неоднозначно, окремі учені зводять змагальність до правової позиції сторін і вважають, що діяльність суду до змісту принципу змагальності не входить [3, с. 195]. Справді, в судовому процесі змагання відбувається між сторонами, проте суд створює умови для цієї діяльності. Активна роль суду не замінює, а лише доповнює доказову діяльність сторін, оскільки ініціатива щодо витребування доказів, призначення судової експертизи, вчинення інших процесуальних дій у галузі доказування, віднесених до компетенції суду, повинна виходити саме від сторін. Вони, будучи суб'єктами спірних правовідносин, повинні самі проявляти певну стурбованість долею справи та докласти зусиль для від-

стоювання своїх прав, у першу чергу, шляхом надання доказів [4, с. 205]. Суд не збирає докази за бездіяльну сторону, а створює умови для повного і всебічного дослідження доказового матеріалу, встановлення фактичних обставин справи [5, с. 58].

Сутність принципу змагальності у цивільному судочинстві становить боротьба сторін, яка виникла на підставі протилежних інтересів і цілей. Спір про право зумовлює взаємну виключність позицій сторін у справі та спонукає кожну з них переконати суд в обґрунтованості своєї позиції як єдино правильної й одночасно спростувати обґрунтованість позиції протилежної сторони.

В сучасних наукових дослідженнях є чимало підходів до розуміння правової природи змагальності і принципу змагальності. У теорії держави і права принцип змагальності розглядається як фундаментальне, універсальне нормативно-керівне начало, загальнообов'язкова імперативна вимога, відповідно до якої вся діяльність по судовому розгляду справ має форму спору сторін, які мають відповідні права й обов'язки для відстоювання своїх інтересів, а суд, зберігаючи незалежність і неупередженість, здійснює загальне керівництво процесом з метою вирішення справи по суті та винесення справедливого і законного рішення [6, с. 7].

Дослідники принципу змагальності в конституційному праві розглядають його як основоположне начало, яким затверджується уніфікований порядок судочинства і відповідно до якого визначається положення суду й учасників (сторін), їх права й обов'язки [7, с. 17].

У науці цивільного процесуального права принцип змагальності визначається як нормативно-керівне положення, в силу якого особи, які беруть участь у справі, і в першу чергу сторони, за сприяння суду мають право і обов'язок подавати докази і брати участь в їх дослідженні [8, с. 11]; як положення, відповідно до якого на стороні покладено обов'язок щодо доведення обставин, на які вони посилаються в обґрунтуванні своїх вимог і заперечень, причому сторонам забезпечуються рівні можливості для здійснення доказування, а на суд покладається обов'язок проявляти активність у сфері доказування лише у випадках, передбачених процесуальним законом [9, с. 134]; як основна ідея, що виражає конкуренцію осіб, які беруть участь у справі, самостійно вчиняти дії, що дозволяють їм ефективно відстоювати свою думку й обмежують можливість кожного з них односторонньо впливати на результат судового розгляду, при активній ролі суду, наділено-

го функціями по здійсненню правосуддя та керуванню процесом [10, с. 100-101].

Принцип змагальності властивий цивільному судочинству в силу того, що тут здебільшого розглядаються справи приватноправового характеру. Спір про право між учасниками матеріальних правовідносин спонукає кожну з них активно діяти, виходячи з власних інтересів. Змагальні засади судочинства органічно поєднуються з природою цивільного судочинства, саме змагальність створює найсприятливіші умови для встановлення обставин справи. Водночас, змагальні засади судочинства не означають, що цивільний процес став у цілому змагальним, про що доволі часто стверджується у наукових працях [1, с. 118; 4, с. 204; 11, с. 379].

Як слушно зауважує О. В. Грабовська, суто змагальний тип (форма, модель) цивільного судочинства означає таку побудову процесу, за якої особи, які беруть участь у справі, при кваліфікованій допомозі представників вільно, на свій розсуд здійснюють доказову діяльність, а суд, зберігаючи неупередженість, контролює процес доказування. Пасивність суду у змагальному процесі, виконання ним лише функції спостерігача за процесом доказування спростовується численними нормами ЦПК, якими саме на суд покладено обов'язок визначати, чи є докази належними, допустимими та достатніми (ст. ст. 58, 59, 212), сприяти у витребуванні доказів та викликати свідків (ч. 5 п. 6 ст. 130, ст. 137), визначати факти, які необхідно встановити для вирішення спору (п. 3 ч. 6 ст. 130), оформлювати судові доручення щодо збирання доказів (ст. 132), вирішувати питання про забезпечення доказів (ст. 133), призначати експертизи (ст. 143), досліджувати докази (ст. ст. 179, 180, 184, 185 та ін.), оцінювати докази (ст. 212) тощо. Враховуючи це, вважати цивільний процес України змагальним – передчасно, змагального характеру поступово набуває лише позовне провадження, а в цілому характер доказування свідчить про наявність як змагальних, так і слідчих засад, що прийнято називати змішаною моделлю процесу [12, с. 56-58].

Однак навіть за таких обставин принцип змагальності не втрачає свого значення для цивільного судочинства і властивий не лише позовному провадженню. Хоча твердження окремих дослідників про те, що принцип змагальності діє на всіх стадіях цивільного процесу [4, с. 209; 7, с. 9; 8, с. 6], є явним перебільшенням, його дія не обмежується суто позовним провадженням. Змагальність виявляється при перегляді судових рішень в апеляційній інстанції, коли відбувається

встановлення нових обставин, виклик свідків, призначення експертизи, витребування доказів, надання судових доручень щодо збирання доказів, залучення до участі у справі спеціаліста (п. 6 ч. 1 ст. 301 ЦПК), дослідження доказів, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, та нових доказів, неподання яких до суду першої інстанції було зумовлено поважними причинами (ч. 2 ст. 303 ЦПК). Усі наведені аспекти доказової діяльності є безпосереднім проявом принципу змагальності.

У касаційному провадженні принцип змагальності не діє. Закон не передбачає можливості подання до суду касаційної інстанції доказів, в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, та нових доказів, не поданих яких до суду першої інстанції з поважних причин, а суд касаційної інстанції не може встановлювати та/або вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу (ч. 1 ст. 335). Додавання до касаційної скарги письмових матеріалів, що мають значення для справи, та дачу пояснень в суді особами, які беруть участь у справі, навряд чи справедливо вважати реалізацією принципу змагальності, що іноді стверджується в наукових джерелах [13, с. 415]. Присутність осіб, які беруть участь у справі, формальна, а дослідження обставин справи та доказів не відбувається, що прямо вказує на відсутність змагальності [14, с. 106]. Проте це не суперечить змагальним засадам цивільного судочинства і не означає порушення змагальності, як вважають деякі дослідники [15, с. 6]. Різні провадження у цивільному процесі не можуть зводитися до виконання одних і тих же дій, метою касаційного провадження є перевірка правильності застосування судом норм матеріального права чи дотримання норм процесуального права, а не доказування сторонами обставин справи. Доказова діяльність сторін концентрується у першій інстанції, змагальність – це у першу чергу можливість сторін виявляти ініціативу у захисті власних інтересів, всі умови для реалізації якої створені у позовному провадженні. Якщо з поважних причин сторона не реалізувала своє право з доказування, вона може зробити це при перегляді судового рішення в апеляційному провадженні. Здійснення сторонами доказування в касаційній інстанції не сприятиме укріпленню змагальних засад цивільного судочинства, а може лише викликати зловживання процесуальними правами сторін у сфері доказування.

Не можна вважати винятком зі змагальності заочний розгляд справи, коли рішення ухвалюється за відсутності відповідача на підставі наявних у справі доказів (ч. 1 ст. 224 ЦПК). Особиста участь чи участь представника в судовому розгляді справи та здійснення доказової діяльності в першу чергу є правом сторін. Ніхто не здатний змусити сторону відстоювати свою позицію та захищати свої інтереси, якщо сама сторона не має такого бажання. Відповідач, який не з'явився в судове засідання, проте зацікавлений в іншому результаті розгляду справи, ніж втілений у заочному рішенні, має право подати заяву про перегляд заочного рішення (ч. 1 ст. 228). І якщо суд дійде висновку, що відповідач не з'явився в судове засідання та не повідомив про причини неявки з поважних причин і докази, на які він посилається, мають істотне значення для правильного вирішення справи, заочне рішення підлягає скасуванню, а справа призначається до розгляду в загальному порядку (п. 2 ч. 3 ст. 231 ЦПК, ч. 1 ст. 232 ЦПК).

Наказне провадження, у якому справа розглядається на підставі заяви про видачу судового наказу без отримання будь-яких заяв та документів від боржника, видача судового наказу проводиться без судового засідання і виклику стягувача та боржника для заслуховування їх пояснень (ч. 2 ст. 102 ЦПК), не характеризується змагальністю. Доказову діяльність в наказному провадженні здійснює тільки заявник.

При розгляді справ у порядку окремого провадження діє прямо передбачений законом виняток щодо змагальності (ч. 3 ст. 235 ЦПК). У справах окремого провадження суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (ч. 2 ст. 235 ЦПК), у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною суд призначає експертизу для встановлення психічного стану особи без будь-якого клопотання заявника (ч. 1 ст. 239 ЦПК), при підготовці до розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою суд здійснює комплекс дій, спрямованих на доказування обставин справи (ч. 1 ст. 248 ЦПК). Тому помилково видається думка, що принцип змагальності застосовується при розгляді деяких категорій справ в порядку окремого провадження [13, с. 414] в силу дії головного принципу змагальності, а саме, виконання обов'язку з доказування заявниками та зацікавленими особами [2, с. 371]. У таких справах відсутні сторони з протилежними інтересами, між якими існує спір про право і які доводять

перед судом переконливість своїх доказів з метою підтвердження своїх вимог чи заперечень; у багатьох справах окремого провадження є тільки заявник. За таких обставин є всі підстави стверджувати, що розгляд справ у порядку окремого провадження здійснюється без реалізації принципу змагальності.

Перегляд судових рішень Верховним Судом України з підстав неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах, чи встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом також не має ознак реалізації принципу змагальності. Хоча до заяви про перегляд судових рішень додаються матеріали, які підтверджують заявлені вимоги (п. 7 ч. 2 ст. 357 ЦПК), а особа, яка подала заяву про перегляд судових рішень, та особи, які приєдналися до заяви, а також інша сторона у справі, якщо заяви подали обидві сторони, у разі їх прибуття у судові засідання мають право дати пояснення по суті заявлених вимог (ч. 5 ст. 360² ЦПК), на цій стадії цивільного процесу відсутній спір про право та не здійснюється відповідна йому доказова діяльність. При перегляді судових рішень Верховним Судом України не відбувається дослідження доказів, досліджується лише дотримання у судових рішеннях норм матеріального права та міжнародних зобов'язань. Отже, закон не передбачає можливості реалізації принципу змагальності при перегляді судових рішень Верховним Судом України.

Провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами має передумови для реалізації принципу змагальності, коли перегляд рішення чи ухвали суду здійснюється судом першої або апеляційної інстанції (ч. 1 ст. 363, ч. 2 ст. 365 ЦПК). Коли ж перегляд рішення чи ухвали суду здійснює суд касаційної інстанції, як обґрунтовано вище, змагальність відсутня.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що висновки про змагальність всього цивільного процесу передчасні, оскільки змагальність властива лише позовному провадженню, апеляційному провадженню та провадженню у зв'язку з нововиявленими обставинами, коли такий перегляд відбувається в суді першої чи другої інстанції. Тому правильним визначення змагальності не як форми цивільного судочинства, а як його засади. При цьому думается, що саме такий підхід законодавця до вста-

новленні різної компетенції судів у різних провадженнях забезпечує раціональність процесуальної форми. Кожен вид провадження має свою мету і її досягнення не завжди пов'язано з реалізацією змагальності сторін.

Отже, цивільне судочинство в Україні ґрунтується на засадах змагальності, якою передбачена законом можливість сторін виявляти ініціативу у захисті своїх інтересів, у переконанні суду в законності й обґрунтованості своїх вимог чи заперечень, яка реалізується шляхом використання комплексу цивільних процесуальних прав, з урахуванням розподілу обов'язку з доказування між сторонами та завдяки створенню судом сприятливих умов для здійснення доказування.

Список літератури

1. Бондарь А. Н. Конституционный принцип состязательности и равноправия сторон: особенности его реализации в гражданском судопроизводстве: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Андрей Николаевич Бондарь. – Ростов-на-Дону, 2006. – 206 с.
2. Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее / А. Ф. Воронов. – М.: Городец, 2009. – 496 с.
3. Курс гражданского процесса: учебник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.]; за ред. В. В. Комарова. – Х.: Право, 2011. – 1352 с.
4. Джиоева Л. Г. Роль суда в состязательном процессе по гражданским делам / Л. Г. Джиоева // Вестник Северо-Осетинского госуд. ун-та им. К. Л. Хетагурова. Общественные науки. – 2012. – № 2. – С. 204-209.
5. Демичев А. А. Принципы гражданского процессуального права современной России / А. А. Демичев, О. В. Исанкова // Jurisprudencija. – 2008. – № 2 (104). – С. 55–63.
6. Мукасева С. А. Принцип состязательности в юридической практике: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Светлана Анатольевна Мукасева. – Ярославль, 2006. – 27 с.
7. Курохтин Ю. А. Конституционно-правовое регулирование и реализация принципа состязательности судопроизводства в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Юрий Александрович Курохтин. – М., 2007. – 27 с.
8. Томина А. П. Принцип состязательности на стадиях проверки судебных постановлений в гражданском процессе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Алина Павловна Томина. – М., 2008. – 25 с.

9. Лежнева Т. М. Поняття та елементи принципу змагальності в цивільному процесі / Т. М. Лежнева // Наук. вісник Дніпропетровського ун-ту внутр. справ. – 2013. – № 2. – С. 126-136.

10. Неклеса Ю. В. Поняття принципу змагальності цивільного процесуального права: проблеми визначення / Ю. В. Неклеса // Актуальні проблеми цивільного права та процесу : матер. міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2011 р.) / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 97-101.

11. Хацук Ж. В. Влияние принципов состязательности и диспозитивности на законность судебных постановлений по гражданским делам / Ж. В. Хацук // Проблемы гражданского права и процесса: сб. науч. статей. – Гродно: Гродненский госуд. ун-т им. Янки Купалы, 2012. – С. 371-386.

12. Грабовська О. Змагальна модель цивільного судочинства: поняття та юридична при-

рода // О. Грабовська // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – № 90. – С. 54-58.

13. Ахмач Г. М. Процесуальні особливості реалізації принципу змагальності на окремих стадіях цивільного процесу / Г. М. Ахмач // Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць. Вип. 58 / відп. за вип. В. М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 411-417.

14. Лунін С. Реалізація конституційної застави змагальності сторін на різних стадіях судового процесу / С. Лунін // Юридична Україна. – 2010. – № 7. – С. 102-108.

15. Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сергій Олександрович Волосенко. – К., 2010. – 19 с.

Стаття надійшла до редколегії 4 листопада 2015 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії А.А. Бутирським.

A.S. Shtefan

Adversarial principle in civil proceedings of Ukraine

Summary

The author explores the meaning of adversarial and its manifestation in various civil proceedings. According to the author, adversarial is not a form of civil procedure but its priority. Adversarial is the law provided possibility of the parties to be initiative in protecting of their interests and in convincing of the court the legality and validity of their claims or objections.

Keywords: adversarial, adversarial principle.

A.S. Shtefan

Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве Украины

Аннотация

Автор исследует содержание состязательности и её проявление в разных производствах гражданского процесса. По мнению автора, состязательность – не форма гражданского судопроизводства, а одно из его начал. Состязательностью является предусмотренная законом возможность сторон проявлять инициативу в защите своих интересов и убеждении суда в законности и обоснованности своих требований или возражений.

Ключевые слова: состязательность, принцип состязательности.